

GORAN RUJEVIĆ¹
Novi Sad

TEHNIKA I KRIVICA U DELU KARLA JASPERSA

Sažetak: Karl Jaspers razumeva tehniku kao zbir mogućnosti čoveka da utiče na prirodu i da je menja, a da bi poboljšao sopstveni položaj ili ostvario neku nameru. Tehnika je za njega jedan od određujućih faktora ljudske povesti, do te mere da je nekoliko povesnih razdoblja koje Jaspers prepoznaje upravo definisano tehnikom koja je tada nastajala ili se već koristila. Opšti naučni i tehnološki napredak koji se desio oko osamnaestog veka neposredno je uticao na porast svetske populacije, koja je, opet, zahtevala složen aparat poretka mase da bi se održala. Taj aparat u velikoj meri utiče na poziciju savremenog čoveka, i to najčešće štetno, time što ga uniformno niveliše i odvaja od njegovog istorijskog izvorišta. Odgovornost za uspostavljanje i održavanje ovakvog poretka ne može biti ni krivična ni politička, ali je zato moralna. To znači da u trenutnoj situaciji nema mnogo smisla raspravljati o tome čija je odgovornost to što se do ovakvog poretka uopte došlo, ali da smo, konverzno, svi neposredno odgovorni ukoliko učestvujemo u perpetuiranju te situacije, i da smo svi odgovorni za njeno eventualno smenjivanje.

Ključne reči: aparat, Jaspers, krivica, masa, odgovornost, poredak, tehnika

UVOD

Uloga koju tehnika, a pogotovo savremena tehnologija, imaju u razvoju civilizacije za Karla Jaspersa je doslovno epohalna. Skica ljudske povesti koja se nalazi u njegovoj zbirci predavanja pod imenom „Uvod u filozofiju“ pruža neposredan uvid u to shvatanje, a koje u tom obliku ima utoliko veći značaj što Jaspers na istom mestu tvrdi da je proučavanje naše prošlosti izvesno najbolja stvar koju možemo da učinimo za sebe u vremenu dokolice. To proučavanje ne svodi se na učenje fakata i faktoida naizust, već podrazumeva i traženje značenja, jedinstva i strukture same te povesti. Ovo, naravno, nije samo Jaspersov praktičan savet po pitanju obrazovanja i odgoja mladih, već ukazuje na njegovo shvatanje čoveka kao istorijskog bića, čiji odnos prema sopstvenoj prošlosti u velikoj meri određuje šta je on sam. Čovek kao živo biće nije se puno promenio tokom desetina i stotina hiljada godina koliko postoji kao vrsta, arheološki ostaci ljudi iz tih davnih vremena anatomski sasvim odgovaraju ljudima danas; pa ipak, pored te sličnosti, dokumentovanu istoriju posedujemo tek za poslednjih pet ili šest

¹ E-mail adresa autora: zauberberg.ns@gmail.com

hiljada godina. Zadatak je jedne filozofije istorije da pruži apstraktne, opšte uvide o onome što na prvi pogled izgleda kao skupina pojedinačnih događaja, tek labavo povezanih uzročno-posledičnim vezama. Pri tom, ta filozofija istorije mora u obzir da uzme čovečanstvo u celini. U tom duhu, Jaspers je izložio jednu specifičnu podelu epoha ljudske povesti koja se u mnogo čemu razlikuje od standardnih, očekivanih istorijskih podela na vremenske periode, doba ili vekove.

Četiri su segmenta ljudske povesti koje je Jaspers prepoznao. Prvi je nazvan Promejskim dobom, jer taj period je obeležen time što je čovek kao čovek postajao iz čoveka kao biološke vrste i to kroz procese koji su uključivali razvijanje jezika i razvijanje i upotrebu primitivnih alatki. Drugo doba je bilo doba nastajanja prvih civilizacija u Egiptu, Mesopotamiji i Kini, tok su u trećem periodu postavljene duhovne osnove čovečanstva. Međutim, sasvim je interesantno Jaspersovo opredeljenje za četvrti segment. „Od onda [prethodnih segmenata] bio je samo jedan u potpunosti nov, duhovno i materijalno oštar događaj, po istorijskom značaju jednak sa ostalima: doba nauke i tehnologije.“² Nešto kasnije, Jaspers dodaje: „Naše doba nauke i tehnologije je vrsta drugog početka, srazmerno prvim izumima alatki i vatre.“³ Nesumnjivo je da Jaspers smatra da su nauka i tehnika značajni elementi ljudskog života, pogotovo tehnika, jer njome su određena bar dva (u neku ruku može se reći i tri) segmenta Jaspersovog shvaćanja povesti čovečanstva. Međutim, to je pogled na tehniku iz perspektive jedne filozofije istorije. Ovom prilikom se želimo zapitati šta tehnika znači za Jaspersa, pogotovo u obliku savremene tehnologije, kao i koju ulogu ona igra u njegovoj filozofiji?

U istoj seriji predavanja Jaspers je nauku i tehnologiju opisao na sledeći način: „Čovek zadobija moć nad prirodom kako bi je naterao da mu služi; kroz nauku i tehnologiju on teži da je učini pouzdanom.“⁴ Ovim je iskazana svrha nauke i tehnologije, ne, međutim, i njihova definicija i međusobna distinkcija. Usled toga, za svrhe ovog istraživanja, tehniku ćemo razumevati kao čovekovu sposobnost manipulisanja okolinom (prirodom) radi njenog preoblikovanja u formu koja čoveku odgovara. Ta sposobnost ne obuhvata samo znanje i veštinu tog preoblikovanja, nego ujedno i sva sredstva kojima se to preoblikovanje vrši, kao i proizvode tog preoblikovanja. Prema ovakvom gledištu, ne postoji ništa u čovekovom svetu što nije na neki način dotaknuto ljudskom tehnikom, što i čini jednu od specifičnosti čoveka među ostalim živim bićima. Jaspers je to i prepoznao, te stoga ne treba da nas čudi njegova odluka da postignuća nauke i tehnike smatra za bitno razgraničavajuće momente ljudske povesti. Dabome, sa razvojem čovečanstva, razvijale su se i čovekove naučno-tehničke sposobnosti; polje primene tehnike vremenom se sve više širilo, a dubina njenog učestvovanja u čovekovom svetu sve je dublja, što nas je eventualno i dovelo do četvrtog segmenta ljudske povesti koje je u potpunosti obeleženo tom naukom i tehnikom. Taj segment svoje začetke ima u vremenu sedamnaestog i osamnaestog veka i, kako se više približavamo sadašnjem trenutku, uticaj nauke i tehnike postaje sve očigledniji. Ali koje su to posledice koje se javljaju u našem dobu?

² Jaspers, K., *Way to Wisdom*, Yale University Press, New Haven, 1964., str. 98.

³ *Isto*, str. 103.

⁴ *Isto*, str. 21.

TEHNIČKA SITUACIJA VREMENA

Najkonkretniji Jaspersov odgovor na prethodno pitanje možemo naći u njegovoj studiji „Duhovna situacija vremena“. Ovo delo, iako pisano u klimi tridesetih godina dvadesetog veka, dakle nakon Prvog svetskog rata, prilikom proboja fašističkih a uoči dolaska nacionalsocijalističkih elemenata na vlast u Evropi, pruža uvide čija relevantnost nadilazi te konkretne istorijsko-političke okolnosti i koji se pokazuju sasvim značajnim i za situaciju u kojoj se danas nalazimo. U ovom delu se još emfatičnije naglašava Jaspersov stav da je spoznavanje situacije života, tu uključujući i njenu istorijsku uslovljenost, ključno za održavanje povezanosti čoveka sa njegovim korenom. Čovek je „biće koje se ne može kao postojanje u potpunosti saznati, nego slobodno još odlučuje o tome šta je: čovek je duh, situacija pravog čoveka je njegova duhovna situacija.“⁵ U skladu sa time se mora priznati da je i sama duhovna situacija vremena jedan dinamički entitet koji se ne da razmatrati u zamrznutoj datosti, na isti način kao što svako saznanje svesti o sebi samoj suštinski menja tu istu svest, postavljajući zahtev za novom spoznajom.

Iako se pitanje o duhovnoj situaciji legitimno javljalo i u ranijim dobima, Jaspers je smatrao da je to pitanje danas postavljeno ubedljivije nego ikad.⁶ Današnju situaciju on je video kao rezultat razvoja tri principa koja su utkana u povest zapadnog čoveka još tokom njenih ranih perioda. Prvo, savremena ideja ličnosti potiče iz „subjektivnosti samobivstva koja je bila upućena na samu sebe u jevrejskim prorocima, grčkim filozofima, rimskim državicima.“⁷ Drugo, shvatanje sveta kao faktičke stvarnosti za zapadnog čoveka je onaj zametak koji ga je odvojio od istočnjačke ideje mogućnosti ništavila istog. Treće, koncepcija racionalnosti svoje izvoriste ima u grčkoj nauci, i ona je sama osnov za opšti stav da naučno istraživanje ima univerzalno važenje, da svako čovekovo delanje može biti racionalizovano i, najzad, da se celokupno postojanje može podvrgnuti proračunljivosti i tehničkoj dominaciji. Ova tri principa zapadnog čoveka svoj puni izraz dobijaju tek u devetnaestom veku: „Tehnička dominacija prostorom, vremenom i materijom raste u nedogled, više ne zahvaljujući slučajnim pojedinačnim otkrićima, nego zahvaljujući planskom radu u kome i samo otkriće postaje metodsko i iznudljivo.“⁸ Današnje doba, koje mu neposredno sledi, jeste doba razvitka tehničkog sveta u kom čovek napokon ima stvarnu moć da zavlada prirodom. Sa jedne strane, ovo bogatstvo mogućnosti predstavlja izvanredno postignuće, sa druge strane ono ipak destabilizuje celokupnu situaciju vremena. Jaspers je tako primetio da današnja situacija „ako ni od koga ne dobije satisfakciju, nužno bi postala najbednije doba čoveka koji je zatajio.“⁹ kao da je zloslutno najavljuvao strahote Drugog svetskog rata.

Neposredna posledica vrtoglavog razvoja tehnike koji je nastupio od devetnaestog veka jeste podjednako vrtoglav rast broja stanovnika na Zemlji (valja primetiti da se taj

⁵ Jaspers, K., *Duhovna situacija vremena*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987., str. 9.

⁶ *Isto*, str. 17.

⁷ *Isto*, str. 17.

⁸ *Isto*, str. 18.

⁹ *Isto*, str. 21.

trend još intenzivnije nastavio u vremenu nakon što je Jaspers napisao svoje delo). Odgovorna su bila dostignuća koja su omogućila novu bazu i organizaciju proizvodnje, mogućnost globalnog transporta i dostupnosti usluga, ali i efektivnije mere uređivanja bezbednosti života. Dva su, pak, opšta načina na koja je tehnološki razvoj doprineo prirastu stanovništva: sa jedne strane, to je racionalizacija ljudskog delanja, jer prosto uviđanje mogućnosti da se neki aspekt života može urediti i proračunati na kraju i vodi proračunatom uređivanju istog na dobrobit ljudi; sa druge strane, u pitanju je proces mehanizacije, odnosno proračunatosti i uniformisanosti samog proizvodnog rada, koja je došla do te mere da se postupci proizvodnje mogu predvideti znatno unapred (što je, eventualno, omogućilo i doslovnu mehanizaciju, odnosno zamenjivanje ljudskog rada mašinskim).

Ali, kao što je tehnika omogućila rapidan prirast stanovništva, na njoj je sada da tako uvećanu populaciju i održi. U svetu je broj ljudi mnogo veći nego što je bio slučaj pre sto godina, te je usled toga Jaspers tvrdio: „Na postojanje se danas, sa svuda raširenom razumljivošću po sebi, gleda kao na opskrbljivanje masa u racionalnoj proizvodnji na osnovu tehničkih otkrića.“¹⁰ Tehnika je, dakle, omogućila pojavu mase, a sada je neophodno da bude stavljena u službu opskrbljavanja i održavanja te iste mase. I ta uloga održavanja mora i sama biti racionalno osmišljena, te usled toga postoji zahtev za postojanjem čitavog jednog aparata čija je svrha upravo održavanje mase. Taj aparat nije samo aparat proizvodnje i distribucije hrane, već uključuje u sebe i normiranje drugih aspekata u kojima mase učestvuju, uključujući tu javnu higijenu, socijalno osiguranje i ostalo što inače nazivamo „tekovinama modernog društva“. Na taj način tehnika i aparat koji su potrebni za održanje mase dovode i samu tu masu u red, normirajući njene mogućnosti postupanja i stvarajući tako poredak održanja mase. Taj poredak, kao i održavanje mase uopšte, ne treba shvatiti kao jedinstven i centralizovan sistem, uprkos njegovoj eksplicitnoj racionalnosti; on je zapravo rezultat sadejstva mnogih pojedinačnih poredaka, koji, međutim, dele i zajedničko poreklo, a i zajedničku svrhu, ali se, istovremeno, nalaze i u odnosu povratne sprege sa masom čiji opstanak obezbeđuju. „Politička struktura ovog aparata koji dela postaje nužno demokratija u bilo kom vidu. Više niko ne može da – bez tolerisanja od strane masa – silom prema nekom smišljenom planu odredi ono što one treba da čine.“¹¹

Sama masa spada u kategoriju dinamičnih entiteta. Pre svega, postoji nekoliko različitih vidova u kojima se javlja ono što zovemo masom. Najprostiji vid je neraščlanjena gomila koja se slučajno zatiče na jednom mestu i koja je u stanju da nestane podjednako brzo koliko i da se formira, ali zato za vreme svog postojanja, jedinke koje je sačinjavaju dele afektivnost, impulsivnost, netolerantnost, sugestibilnost. Drugi vid mase je nešto uređenija publika koja se formira oko nekog jedinstvenog događaja, pri čemu je publika kao entitet samo fantom u kom se utapa veliki broj pojedinaca koji misle; to mišljenje jeste zajedničko, ali i dalje ne pripada ni jednoj osobi konkretno – ono je javno mnjenje. I ovaj oblik mase je veoma prolazan. Konačno, masa raščlanjena u aparatu upravo je onaj vid mase koji taj aparat ima za zadatak da održi. Ova masa se ne može

¹⁰ *Isto*, str. 29.

¹¹ *Isto*, str. 31.

jednoznačno odrediti, jer je isuviše raznolika i obuhvatna, ali ono što nju najčešće (mada ne i uvek) karakteriše jeste da se na njoj manifestuje prosečnost. „To šta je čovek u prosečnosti mase postaje vidno u onome što većina čini... čini se da ljudi u masi žele prosto da postoje da bi mogli da uživaju, da rade pod uticajem biča i kolača; čini se da oni stvarno ništa ne žele, osim da zapadaju u jarost, ali ne voljno, a zatim opet mlako i ravnodušno trpe svoju bedu, dosađuju se kad mogu da predahnu, a potom žude samo za novim.“¹² Sve to su stavke koje aparat održanja poretka mase treba da zadovolji. Usled promenljivosti svakog vida mase, nemoguće je tvrditi da će se ove osobine uvek i nužno očitovati, ali će se ipak pojavljivati u dovoljnom broju slučajeva da se mogu smatrati za većinu.

U ovom začaranom krugu odnosa gde aparat omogućava postojanje mase, a masa svojim prosečnim potrebama zahteva postojanje aparata očigledno je da se masa nalazi u nepovoljnijem položaju, odnosno položaju kojim se lakše može manipulirati. Iako masa može tehnički upravljati celinom preko demokratski raspoređene vlasti, u praksi se retko postiže takvo upravljanje jer primarni interes mase jeste zadovoljenje onoga što je svim pojedincima tu zajedničko, a to su osnovne potrebe – u kom slučaju važi stara krilatica hleba i igara. U pogledu upravljanja, „[ovo mnoštvo] želi da bude vođeno, ali na taj način da misli da samo vodi. Ono ne želi da bude slobodno, ali želi da važi za slobodno.“¹³ Očigledna opasnost koja se javlja u ovakvom poretku jeste opasnost od njegove zloupotrebe i iskorišćavanja radi nečijih parcijalnih svrha. Mogućnosti demagogije i upravljanja javnim mnenjem su u ovakvim okolnostima veoma velike, i nesumnjivo je Jaspers na umu imao opasnosti od fašističke ideje velikog vođe, a ujedno je možda i naslutio mogućnost upotrebe propagande kakva se kasnije koristila pod nacionalsocijalistima. Ništa manje relevantna ova zapažanja nisu i u današnjem sistemu, više od osamdeset godina kasnije.

Međutim, postojanje ovakvog aparata, po Jaspersu, je pogubno po čovečanstvo iz niza drugih razloga. Pre svega, aparat pretvara individuu koja u njemu učestvuje u funkciju, ulogu koju ta individua mora sada izvršiti kako bi omogućila neometano funkcionisanje aparata. Individua time biva istrgnuta iz one okoline koja ju je ranije tradicionalno okruživala.¹⁴ Sem toga, ako je funkcija jedino što je za aparat bitno, onda znači da je nebitno ko konkretno tu funkciju vrši – svaka individua postaje zamenljiva, prestaje da bude pojedinačna ličnost i postaje nešto opšte, prosečno, osrednje. Nadalje, pošto je izvršenje funkcije ono na šta aparat računa, jedina vremeska dimenzija koja u ovakvim okolnostima važi jeste sadašnjost, dok je prošlost nešto završeno i iščezlo, nešto što nije ni od kakve važnosti za aparat i njegove elemente. Mada, kada se sagleda i činjenica da aparat teži da niveliše sve svoje elemente u prosečne funkcije, pitanje je da li je ostala makar i jedna individua koja može smisljeno posedovati prošlost.

U svetlu ovih činjenica, Jaspers je bio u stanju da zaključi koji je konačan domet uticaja tehnike na savremenu situaciju vremena, te prepoznaje nekoliko bitnih odrednica. Prva se tiče same potrebe mase za održanjem: „Posledica tehnike za svakodnevni

¹² *Isto*, str. 33.

¹³ *Isto*, str. 35.

¹⁴ *Isto*, str. 41.

život je *pouzdana opskrba onim što je nužno za život*, ali u takvom vidu koji *umanjuje zadovoljstvo* zato što se očekuje kao nešto po sebi razumljivo i ne saznaje kao pozitivno ispunjenje.¹⁵ Proizvedeni efekat čak je suprotan u smislu da čovek ne biva zadovoljnim kada su mu potrebe ispunjene, već oseća pojačani nedostatak ukoliko se to ne dogodi. Druga značajna posledica savremene tehnike jeste smanjivanje prostorno-vremenskog okvira sveta na taj način što transportne i komunikacione tehnologije omogućavaju prenos ljudi i informacija brže i efikasnije nego što je to pre bilo moguće. Događaji, osobe i vesti koji su inače bili daleko sada su lako dostupni, čak do te mere da su te tehnologije često naš jedini izvor globalne slike sveta. Hana Arent primećuje da savremena tehnika može da proizvede i „negativan“ oblik ove bliskosti, a to je bliskost usled opšte pretnje nuklearnog rata.¹⁶ Usko povezana sa ovim je treća posledica koju je Jaspers naveo, a koju je on nazvao stvarstvenost kao način unutrašnjeg držanja u ovom svetu. Pod stvarstvenošću podrazumevala se težnja ka objektivnom, faktičkom, sažetom, jednostavnom izrazu, zapravo je reč o veštini (tehnicu) razumljivog ali i uniformnog izražavanja, da se svi izražavaju na isti, normalizovan način. Naposljetku, tu je i četvrta posledica savremene tehnike, a to je pretvaranje individue u funkciju, o čemu je već bilo reči. Osoba, dakle, ne bi trebala da postoji kao individualna ličnost, već na način stvarstvenosti, a radi života kolektiva u kom se nalazi. „U pretvaranju u funkciju postojanje se lišava *svoje istorijske posebnosti*“,¹⁷ što je za Jaspersa bila veoma značajna konsekvencija pošto je čoveka smatrao za biće koje je u bitnom određen istorijskim korenom iz kog potiče.

Međutim, pitanje na koje Jaspers ne pruža definitivni odgovor jeste da li se ovakva situacija ikako mogla izbeći. Jaspers jeste tvrdio da sistem kakav je dat nipošto nije održiv: „Već *tehnički aparat* kao takav ne može se *nikad u sebi zatvoriti*.“¹⁸ Ideja nekog ekvilibrijuma u kom je onaj racionalni princip doživeo svoj konačan izraz, i gde je sve precizno regulisano i propisano naprosto nije ostvariva jer postoji veliki broj spoljašnjih razloga koji se ne mogu tako lako racionalizovati i predvideti; uostalom, iznenađan prestanak rada tehnike upravo je jedna takva nepredvidiva nepogoda. Nas, međutim, u ovom trenutku ne interesuje neumitna i izvesna smrt aparata koja može nastupiti u nekoj neizvesnoj tački u budućnosti. Mnogo relevantnije za naše današnje stanje jesu pitanja da li postoji neka vrsta odgovornosti za ovakvo stanje stvari i, ako ovakav poređak može biti prevaziđen ljudskim delanjem, na koga pada odgovornost za tako nešto?

ODGOVORNOST ZA POREDAK

Jaspersovo razmatranje koncepta krivice iz „Pitanja krivice“ takođe je nastalo u veoma specifičnim povесnim okolnostima, naime, u svetlu kraja Drugog svetskog rata,

¹⁵ *Isto*, str. 38.

¹⁶ Arendt, H., *Jaspers as Citizen of the World*, u: *The Philosophy of Karl Jaspers*, Ed. Schlipp, Paul Arthur, Tudor Publishing Company, New York, 1957., str. 540.

¹⁷ Jaspers, K., *Duhovna situacija vremena*, str. 40.

¹⁸ *Isto*, str. 55.

poraza Nemačke, kao i odnosa sveta prema njoj koji je nakon toga usledio, ali i odnosa samih Nemaca prema svojoj državi i ulozi koju su, hteli-ne hteli, imali u celom ratnom procesu. Ovo razmatranje je pre svega deskriptivno, a ne normativno. Jaspersu je bio cilj da razmotri već postojeću situaciju i da joj pruži razložno utemeljenje, ili, preciznije rečeno, da ponudi moguću interpretaciju stanja stvari iz perspektive sopstvene pozicije koja nije partikularna pozicija jednog Nemca, ili jednog supruga, ili jednog univerzitetskog profesora, već pozicija filozofa koja je u skladu sa shvatanjem da filozof ima za zadatak da razmotri svet i bivstvovanje u celini. Zbog toga Jaspersova analiza nije prosta studija slučaja, već od samog početka pokazuje tendenciju da pruži jedno zaokruženo shvatanje. Iako dominantno prisutni kao konkretni slučajevi, Nirnberški proces i saveznička okupacija Nemačke nisu instance na kojima se Jaspers zaustavlja. „Pitanje krivice“ uveliko prevazilazi neposredni povod usled kog je pisana, te, samim tim, poseduje i mnogo širi domet primene od tog, relativno pojedinačnog, povodnog događaja. Štaviše, Jaspers je u nekoliko navrata naglasio da je konačni razlog ove analize njegova želja da učestvuje u stremljenju ka istini.¹⁹ Tipologija krivice, kao i čitav pojmovni aparat koji je konstruisan oko nje mogu se smatrati sasvim relevantnima i u drugim okolnostima, naravno, pod uslovom da je slučaj koji se ispituje samerljiv sa ovim izvornim.

Pitanje koje je nama ostalo otvoreno jeste da li je uspon aparata poretka mase neizbežna posledica našeg stupanja u doba nauke i tehnike, ili je to proces koji nije nužan, već je mogao biti izbegnut ili se može ameliorirati u budućnosti? Pod uslovom da prihvatimo tezu da se uspon aparata poretka mase može shvatati kao posledica nekih drugih događaja (što je stav koji je Jaspers nesumnjivo zastupao), nerešenim ostaje pitanje da li je to nužna posledica singularnog događaja (u ovom slučaju je to razvoj nauke i tehnologije), ili je to posledica globalnog sticaja okolnosti, dakle, situacije u kojoj su rezultatu doprineli ili još uvek doprinose mnogi drugi uzroci. Drugim rečima, da li u nekome leži konkretna odgovornost za postojeći aparat, a ako leži, u kome i na koji način? Od odgovora na ovo pitanje zavisiće i neposredan odgovor na pitanje odgovornosti za mogućnost prevazilaženja sadašnjeg poretka. Da li u ovom istraživanju Jaspersovo „Pitanje krivice“ može da posluži kao ključ? Neophodno je izvršiti uporedan pregled važenja, te utvrditi da li koncepcije iznete u „Pitanju krivice“ na bilo koji način mogu da odgovaraju elementima učenja o aparatu poretku mase, i, ako mogu, koji su to elementi. Pre nego što se upustimo u konkretnu komparaciju, želimo naglasiti da ovome nipošto ne pristupamo iz pozicije nekoga ko traži neposrednog krivca ili sudije koji presuđuje o nečijoj odgovornosti. Naša namera nije da pronađemo odgovorna lica, niti da bilo kome ne silu namećemo osećaj krivice. U ovaj poduhvat ulazimo sa željom da utvrdimo *mogućnost odgovornosti*, ne da bi uperili prstom na onog ko je odgovoran, već radi nade u budućnosti, da saznamo da li je ova situacija vremena naš usud, ili je ipak opravdano očekivati da se nešto može uraditi povodom toga. U tom pogledu sasvim ostajemo u duhu u kom je Jaspers pisao „Pitanje krivice“: „Sa mislima koje iznosim svako se mora nositi na svoj način – ne treba ih primati kao svevažeće već odmeravati, ali ih ne treba ni prosto osporavati, već oprobati, predočiti sebi i preispitati.“²⁰

¹⁹ Jaspers, K., *Pitanje krivice*, SamizdatFreeB92, Beograd, 1999., str. 9.

²⁰ *Isto*, str. 9.

Prvi oblik krivice koju je Jaspers naveo jeste krivična odgovornost. Pod time se razumeva objektivno utvrđena odgovornost za izvršenje nekog dela koje se protivi trenutno važećim zakonima. Pretpostavka mogućnosti krivične odgovornosti jeste objektivno postojanje dela (gde se pod objektivnim smatra takvo delo za koje se može utvrditi da se odigralo bez svake opravdane sumnje) i postojanje konkretnog izvršitelja dela.²¹ Takođe, kao jedan od kriterijuma se može navesti i postojanje oštećene strane, međutim, činjenica je da je od presudne važnosti za Jaspersovo shvatanje krivične odgovornosti zapravo postojanje zakona koji propisuje nezakonitost izvesnog postupka, te predviđa kaznu za svako prekršavanje te zabrane.²² U tom pogledu, oštećena strana ne mora da postoji na isti način na koji moraju postojati izvršitelj i njegovo delo; ona može da postoji i samo kao rezultat tumačenja zakona, jer postoje slučajevi u kojima oštećenje uopšte nije materijalno, već je u pitanji oglušenje o, na primer, tradicionalne norme. Pošto zakon predviđa samo opšte oblike koji se moraju primeniti na pojedinačne slučajeve, zadatak je suda (to jest, konkretnog sudije) da tu primenu i izvrši u duhu zakona. Usled toga, sud se smatra za nadležnu instancu utvrđivanja krivične odgovornosti. Objektivno utvrđena krivična odgovornost za sobom povlači kaznu kao posledicu.²³ Relevantni pojmovi koji se nalaze u specifičnom odnosu kod ovog shvatanja krivice su pojam sile (u prvoj instanci kao izvorni način rešavanja nesuglasica među ljudima, a u drugoj instanci kao ekskluzivni prerogativ države, jer sila je ono nad čime jedino ona ima monopol; u takvom kontekstu, sam krivični čin može se shvatiti kao manifestacija prvog vida sile, kojim se narušava državni monopol, na šta, opet, država odgovara primenom svoje sile) i pojam prava (kojeg Jaspers određuje kao „uzvišenu ljudsku misao koja svoje postojanje obezbeđuje samo silom, ali koja silom nije određena.“²⁴). Ova dva pojma, zajedno uzeta, istovremeno su konceptualni izvori krivičnog dela, krivične odgovornosti i kazne. Krivična odgovornost, proglašena od strane suda, smatra se spoljašnjim prebacivanjem krivice.²⁵ U svetlu ovih pojmova možemo jedino da zaključimo da pitanje odgovornosti za poredak mase nipošto ne može da bude pitanje krivične odgovornosti. Pre svega, ne postoji instanca suda koja je nadležna da donese presudu o odgovornosti; dalje, ne postoji konkretan i globalan zakon po kom bi se postojanje aparata mogao protumačiti kao krivično delo; najzad, i ključno, nemoguće je odrediti konkretnu osobu ili osobe čije je to „delo“, a krivično osuđivati čitave kategorije persona je nemoguće. Dakle, na osnovu potpunog nedostatka samerljivih elemenata, zaključujemo da ne može postojati krivična odgovornost povodom nastanka važećeg poretka mase.

Drugi oblik krivice koju Jaspers razmatra jeste politička krivica. Pod njome se podrazumeva odgovornost svakog čoveka za postupke vlasti svoje države. Jaspers, naravno, prepoznaje dve mogućnosti čovekovog odnosa prema političkom životu države u kojoj živi. „Prva je da se politički etos shvati kao princip postojanja države po kome svi

²¹ *Isto*, str. 28.

²² *Isto*, str. 43.

²³ *Isto*, str. 25.

²⁴ *Isto*, str. 26.

²⁵ *Isto*, str. 27.

sudeluju svojom svešću, znanjem, stavovima i voljom... Druga mogućnost je da prevlada otuđenost većine od politike. Tada se državna vlast ne doživljava kao nešto što se tiče pojedinca... Tu leži razlika između političke slobode i političke diktature. Nije, međutim, na pojedincu da odluči šta će prevladati.²⁶ Jasno je da za važenje koncepta političke odgovornosti mora biti pretpostavljena mogućnost političke slobode. Kao delatni agens, ovoga puta se posmatra država u celini, dakle, kako njena vlast i instrumenti vlasti, tako i kolektiv stanovništva iz čijeg suvereniteta proizilazi moć te iste vlasti. Takođe, nužno mora postojati i čin za koji se utvrđuje odgovornost, koji, međutim, usled mnogo veće skale delovanja, često ima mnogo šire obime od dela koja podležu krivičnoj odgovornosti. Postojanje prava u ovakvim slučajevima nije neophodno, iako u savremenom društvu danas postoje instance međunarodnog prava, ratnih konvencija i sličnog. Daleko bitniji momenat je ovde postojanje oštećene strane, bilo u obliku druge države ili neke drugačije grupacije (mada nije isključen slučaj da oštećena strana bude pojedinac). Koncept sile i u ovom slučaju igra temeljnu ulogu, jer upravo iz ideje rešavanja međunarodnih nesuglasica postupcima koji uključuju upotrebu sile najčešće i dolazi do slučajeva razmaranja političke odgovornosti. Oštećena strana najčešće biva oštećena usled upotrebe sile od strane druge strane, neretko u obliku rata. Podležea je, dakle pretpostavka da je za ovakav oblik odgovornosti neophodan jedan konflikt iz kog jedna strana, usled nadmoći, izlazi kao pobednik. Upravo ovaj pobednik, ili, bolje rečeno, sila koja stoji u osnovi njegove pobede predstavlja nadležnu instancu za određenje političke krivice. Jaspers kaže da: „Ako se sudi u situaciji razrešavanja rata, pobednik ima isključivo pravo u odnosu na presudu o političkoj odgovornosti, budući da je založio svoj život za odluku u svoju korist.“²⁷ Iako možda zvuči kao tautologija, ali prerogativ pobede je pobeda u konfliktu. Posledice političke odgovornosti u celosti zavise od pobednikove volje, i najčešće podrazumevaju neku vrstu obeštećenja povodom konflikta, a koje podnose svi stanovnici pobeđene države, bez obzira na to da li su neposredno učestvovali u konfliktu ili ne. Pobednik, međutim, isto tako može iskazati i milost prema pobeđenom, što ne znači ništa drugo do „akt ograničavanja ispoljavanja neumoljivog prava i destruktivne sile“, ali koja ipak zavisi od diskrecije pobednika, njegovih interesa ili velikodušnosti. Politička odgovornost još jedan je oblik spoljašnjeg nametanja odgovornosti pojedincu. Teško je zamisliti da se odgovornost za aparat poretka mase može shvatiti kao politička odgovornost. Sa jedne strane, taj poredak svakako je politička stvar, jer predstavlja uređenje prema čijem postojanju se upravlja veliki broj društava na ovom svetu. Sa druge strane, teško je u tom slučaju precizirati konkretan konflikt na osnovu kog se utvrđuje krivica. Iako se za ovaj poredak ne može reći da je apsolutno globalan, već da postoje izvesni džepovi u društvu u kojima njegove odredbe ne važe, konflikt poretka mase i tih alternativnih poredaka se najčešće razvija u tom pravcu da upravo poredak mase odnosi pobedu silom. Tako gledano, ne postoji nadležna globalna instanca koja bi mogla proglasiti ko i na koji način je politički odgovoran za postojanje i održavanje ovog aparata, jer upravo taj aparat u poslednje vreme izlazi kao pobednik (što, međutim, ne znači da će uvek biti tako).

²⁶ *Isto*, str. 24-25.

²⁷ *Isto*, str. 31.

Nakon ovih „spoljašnjih“ oblika krivice, Jaspers svoju pažnju usmerava na „unutrašnje“ oblike, moralnu i metafizičku krivicu. Odredbu „unutrašnjeg“ treba shvatati u pogledu porekla instance nadležne za utvrđivanje takve krivice, a ne u pogledu oblasti u kojoj ta krivica ima rezultata. Jasno je kako krivična odgovornost i politička krivica mogu imati realne, objektivne posledice u svetu, ali isto tako ih mogu imati i moralna i metafizička krivica, premda na nešto posredniji način.²⁸ Moralnu krivicu Jaspers određuje kao „krivicu pojedinca i njegovo samopreispitivanje.“²⁹ Pitanju moralne krivice podleže svaki čin pojedinca, bez obzira i nezavisno od toga da li taj čin formalno krši neki ustanovljeni zakon ili propis. Kao jedina nadležna instanca za dodeljivanje moralne krivice javlja se sopstvena savest, premda Jaspers dopušta kao dodatni faktor „komunikaciju sa prijateljima i bližnjima koji u svojoj ljubavi brinu o mojoj duši“,³⁰ ali taj faktor jedino može ostati u rangu „savetodavnog“ elementa, dok konačnu presudu i dalje mora doneti lična savest. Samim tim, jedino pojedinac može biti predmet moralne krivice, te bilo kakvo moralno osuđivanje čitave jedne grupacije, kao na primer naroda, besmisleno je. Kao posledica, a moglo bi se reći i svrha moralne krivice javlja se okajanje i preporod, što podrazumeva eventualnu transformaciju individue i njenog budućeg ponašanja,³¹ što upravo ukazuje i na realne, „spoljašnje“ posledice ove krivice koja je u celosti određena kao „unutrašnja“. Istovremeno, to predstavlja i uslov mogućnosti moralne krivice – pored konkretnog počinitelja i konkretnog dela, nužno mora da postoji i počiniteljeva sposobnost i spremnost za pokajanje. „Moralno krivi su oni koji su sposobni za pokajanje, oni koji su znali ili mogli da znaju a ipak išli putem koji u samorasvetljavanju vide kao grešnu zabludu – bilo da su olako zatvarali oči pred onim što se događa; ili su dozvolili sebi da budu opijeni i zavedeni; ili su kupljeni povlasticama koje im je to donelo; bilo da su podlegli strahu.“³² Upravo se iz Jaspersove analize može naslutiti gotovo neiscrpna šarolikost osnova za moralnu krivicu, koja i jedina može da odgovara beskonačnosti unutrašnje moralne slobode pojedinca. U ovom trenutku je bitno primetiti da se moralna krivica može dosuditi i u pogledu izvršavanja naređenja i u bezizlaznim situacijama usled iznude ili prisile (izuzev kada se radi o prisili po cenu sopstvenog života, što već spada u domen metafizičke krivice). Čak se i nedelanje može smatrati za opravdanu osnovu moralne krivice.³³ Međutim, moralna samokrivnja nije jedini oblik u kom se inače govori o moralnoj krivici. Štaviše, mnogo češće smo u prilici da čujemo da neko moralno osuđuje *nekog drugog*. U kontekstu Jaspersovog shvatanja moralne krivice to izgleda sasvim nevaljano, međutim, on ipak dopušta takav oblik ophođenja, ali samo pod uslovima pod kojima se mi sami stavljamo u ulogu onog prijatelja i/ili bližnjeg – „Moralnu krivicu čovek može svaliti samo na sebe, ne i na druge, ili, ako je reč o drugima, samo u solidarnosti ljubavlju prožete borbe. Niko ne

²⁸ *Isto*, str. 25.

²⁹ *Isto*, str. 50.

³⁰ *Isto*, str. 21.

³¹ *Isto*, str. 25.

³² *Isto*, str. 50.

³³ *Isto*, str. 56.

može moralno osuđivati drugog, osim u unutrašnjoj povezanosti – kao da osuđuje samog sebe.³⁴

Iz prikazanog može se zaključiti da zapravo ne postoji ljudski čin koji ne može da podlegne proveri moralne krivnje, pod uslovom da je taj čin (ili ne-čin) pojedinačan. Učestvovanje u poretku mase bi se sasvim moglo računati kao jedan takav čin; nebitno je da li je učestvovanje stvar prisile povesne situacije ili nehajnosti prema opštem poretku, sve dok pojedinac ima svest o intrinzičnoj štetnosti poretka u kom učestvuje, ili bar *može* da ima svest o tome, postoji razlog za moralnu krivicu. Takođe, i ne-protivljenje tom poretku može se smatrati kao izostanak delanja koje i samo može biti osnov. Mogućnost za moralnu krivicu povodom aktuelnog dehumanizujućeg poretka, dakle, postoji, i to kod svakog pojedinca. Međutim, postojanje osnova ne znači da će doista i doći do moralnog samookrivljavanja među ljudima. Jedina nadležna instanca okrivljavanja jeste svaki čovek sam za sebe, te stoga moralna krivica ne može biti nametnuta, niti nečije samoosuđivanje može biti ekstrapolirano na nekog drugog. Moralna krivica ima uticaja na buduće ponašanje samo onih koji su spremni da je se prihvate, odnosno, koji sami uviđaju osnov za moralnu krivicu u svojim postupcima. U tom pogledu, Jaspersova analiza iz „Duhovne situacije vremena“ ne može (niti treba) da predstavlja moralizatorsku osudu trenutnog stanja, već, naprotiv, predstavlja mogućnost uviđanja istinske situacije; Jaspers nikome ne nameće osećaj moralne krivice, već pruža objektivne uvide u to da svako od nas ko učestvuje u takvom poretku ima osnovu da oseća tu krivicu. Da li će ljudi prihvatiti te osnove i otići korak dalje i zaista sebi dosuditi moralnu krivicu za saučesništvo, opet zavisi od svake osobe pojedinačno, zapravo od spremnosti svake osobe na pokajanje. A to je preduslov za menjanje te situacije.

Možemo zaključiti da ovakav model odgovornosti za postojanje poretka masa u potpunosti odgovara ne samo Jaspersovom poimanju odgovornosti, već i njegovim izvornim namerama sa kojima je pristupio analizi iz „Duhovne situacije vremena“. Ograničenje ovog modela, međutim, jeste u tome što ono nailazi na nemogućnost prevazilaženja individualnosti, i, samim tim, ne pruža osnovu za izvođenje opštih zaključaka, a kamoli predviđanja. Naime, ako je moralno samookrivljavanje stvar pojedinca, onda je i smisao toga isto tako zavisano od individualnog tumačenja. Samim tim, i pretpostavljeni uticaj na buduće ponašanje tih pojedinaca isto tako će se razlikovati. Od moralne krivice ne možemo da očekujemo da će biti univerzalni mehanizam koji će se javiti u svakoj individui, tako da se ne može znati da li će se na taj način ikada postići kritična masa ljudi koja je neophodna za promenu poretka; a čak i za one kod kojih se javi, ne može se pretpostavljati u kom pravcu će ta moralna krivica da promeni ophođenje ljudi. Drugim rečima, moralna krivica iako je izvesna kao mogućnost, ne pruža nikakve garancije po pitanju svog ostvarenja. Štaviše, verujemo da se bar jedan element one konstante krize aparata poretka masa na koju Jaspers često upućuje sastoji upravo iz ove neprekidne mogućnosti realizacije moralne krivice u svakoj individui koja sačinjava ovaj poredak. Da li će ova mogućnost ikada postati stvarnost, opet je odgovornost svake individue.

³⁴ Isto, str. 28.

Konačno, poslednji oblik krivice koju Jaspers razmatra jeste metafizička krivica, koja se određuje kao „pomanjkanje apsolutne solidarnosti sa čovekom kao čovekom.“³⁵ Ona se zasniva na pretpostavci da među ljudima postoji solidarnost usled koje je svako saodgovoran za svaku nepravdu koja se desi u svetu, a pod apsolutnom solidarnošću misli se spremnost na deljenje uslova života, spremnost da se živi zajedno ili da se ne živi uopšte, odnosno, u konkretnom slučaju, spremnost čoveka da učini *doslovno sve* što je u njegovoj moći da se spreči neka nepravda, uključujući u to i zalaganje sopstvenog života, čak i u onim situacijama u kojima takav postupak nema nikakvog izgleda da tu nepravdu spreči. Time se metafizička krivica bitno razlikuje od moralne krivice jer, za Jaspersa, nijedno moralno načelo ne može postavljati zahtev za ovakvim zalogom: „Moral je uvek određen i ovezemaljskim ciljevima. Moralno mogu biti obavezan da založim svoj život, ako se radi o ostvarenju; ali ne postoji moralni zahtev da se žrtvuje sopstveni život ako se time ništa neće postići.“³⁶ Metafizička krivica postoji i u onim slučajevima kada je za sprečavanje nepravde učinjeno sve sem apsolutnog samožrtvovanja, te se ta krivica može shvatiti i kao posledica prihvatanja okolnosti u kojima se neko nalazi u lošijoj, nepovoljnijoj ili nepravednijoj situaciji od nas samih. Jaspers smatra da je Bog jedina instanca koja je nadležna za ovaj oblik krivice, premda se to osećanje u čoveku javlja i samo od sebe, sasvim nalik na psihičkom stanju poznatom kao „krivica preživelih“, u kom se osoba oseća krivom što je nju zadesila sreća ili dobra sudbina, a druge nije.

Metafizička krivica se gotovo može nazvati čovekovim stanjem, jer svako od nas je u podjednako meri metafizički kriv samim tim što postojimo u istom svetu, i svako će uvek i biti kriv sve dok na ovom svetu postoji bilo kakva, pa makar i najbeznačajnija nepravda. U ovom pogledu, metafizička krivica važi za svakog od nas i povodom postojanja poretka mase, ali ona je do te mere indiskriminativna, da nam ne pruža nikakav poseban uvid u mogućnost prevazilaženja takvog poretka izuzev drakonskog protesta protiv života u takvom poretku time što – nećemo živeti. Uostalom, Jaspers smisao ove metafizičke krivice vidi u tome što ona „za posledicu ima *preobražaj ljudske samosvesti pred Bogom*“,³⁷ te kao takva uveliko prevazilazi granice ovoga sveta, u kome poredak masa jedino i ima relevantnost. Metafizička krivica svakog od nas za postojanje poretka masa izvesno postoji, ali je samo kap u moru drugih stvari za koje smo podjednako svi metafizički krivi.

ZAKLJUČAK

Hana Arent je smatrala da je Jaspers bio svestan specifičnosti situacije onog vremena više nego bilo koji drugi filozof³⁸ – da je tehnika koja je sve ljude na ovom svetu međusobno približila (s jedne strane kroz nove komunikacione tehnologije, a sa druge

³⁵ *Isto*, str. 57.

³⁶ *Isto*, str. 57.

³⁷ *Isto*, str. 25.

³⁸ Arendt, H., *Jaspers as Citizen of the World*, str. 541.

strane kroz zajedničku pretnju nuklearnog rata) istovremeno i mogući uzrok propasti. Sasvim na Jaspersovom tragu, Arentova kritikuje ovu „negativnu solidarnost“ kao izvor nivelacije jer „ovo jedinstvo, bazirano na tehničkim sredstvima komunikacije i nasilja, razbija sve nacionalne tradicije i zakopava autentična porekla svekolike ljudske egzistencije.“³⁹ Konačna nivelacija ljudskog društva u kojoj bi na svetu postojala samo jedna suverena država sa ekskluzivnim pravom na upotrebu sile koja ne poseduje suverene susede koji bi njoj predstavljali kontratežu zapravo predstavlja i konačan kraj bilo kakvog političkog života.⁴⁰

Međutim, ukoliko se vratimo na ono što je Jaspers izlagao u „Duhovnoj situaciji vremena“, možemo doći do zaključka da je za njega mnogo veći problem predstavljao postupak sveopšte nivelacije samog čoveka koji se javljao u aparatu poretka masa, nego što je to bila mogućnost zloupotrebe aparata ili kraja mogućnosti političkog života. Naime, u procesu takve nivelacije gubi se izvorna heterogenost, izvorno utemeljenje čoveka u raznolikoj tradiciji iz koje je potekao, drugim rečima, odigrava se „nenadoknativi *gubitak supstance*.“⁴¹ „Jer ljudi – umesto da uđu u istinsku komunikaciju heterogenog – žele da se ujedine na osnovu zajedničkog u religiji i pogledu na svet. Rase se mešaju. Istorijske kulture odvajaju se od svojih korena i upadaju u tehničko-ekonomski svet i u praznu intelektualnost.“⁴² Ali, ovim je evidentno moguće posedovati svest o opasnosti i gubitku ove radikalne utemeljenosti čoveka. Samim tim, može postojati i moralna odgovornost pojedinca po pitanju sprečavanja tog gubitka. Konačno, i sam Jaspers je nadu video u čoveku koji nije prihvatio ulogu funkcije u aparatu – „Odluka koju čovek kao pojedinac u unutrašnjem delanju donosi o svojoj biti je, istina, nepriksnovena instanca njegovog bivstva.“⁴³ Međutim, i pored ove moguće nade, Jaspers nije pružao nikakve garancije da će do takvog ključnog preokreta ikad doći. Time je dodatno naglašena individualna moralna odgovornost svakog od nas, i to kako prema svetu i drugima u tom svetu, tako i prema nama samima. Jaspersov doprinos je upravo u tome što je ukazao na postojanje jednog aparata poretka mase, kao i na našu odgovornost za učestvovanje u njemu. Sada je pojedinačni zadatak svakog čoveka da prihvati moralnu krivicu za to i da se preporodi. A preporod ne znači ništa drugo do odbijanje svakog pokušaja nivelacije od strane aparata – time što ćemo zadovoljenje potreba shvatiti doista kao zadovoljenje, a ne kao podrazumevanu tekovinu; time što ćemo odbijati postvarivanje i uniformisanje našeg sveta i govora i okrenuti se njegovom izvornom bogatstvu i raznolikosti; i, naposletku, time što nećemo dopustiti da budemo iščupani iz našeg istorijskog korena, i što ćemo u celokupnosti prihvatiti našu čovečnost.

³⁹ *Isto*, str. 543-544.

⁴⁰ *Isto*, str. 539.

⁴¹ Jaspers, K., *Duhovna situacija vremena*, str. 64.

⁴² *Isto*, str. 64.

⁴³ *Isto*, str. 67.

LITERATURA

Arendt, Hannah, *Jaspers as Citizen of the World*, u: *The Philosophy of Karl Jaspers*, Ed. Schlipp, Paul Arthur, Tudor Publishing Companu, New York, 1957.

Jaspers, Karl, *Duhovna situacija vremena*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987.

Jaspers, Karl, *Pitanje krivice*, SamizdatFreeB92, Beograd, 1999.

Jaspers, Karl, *Way to Wisdom*, Yale University Press, New Haven, 1964.

GORAN RUJEVIĆ
Novi Sad

TECHNIC AND GUILT IN THE WORK OF KARL JASPERS

Abstract: Karl Jaspers understands technic as a sum of man's abilities to affect and alter the surroundings in order to improve one's position or realize some other intention. Technic is thus one of the defining factors of human history, to the extent that Jaspers defined several historical epochs according to the specifics of the technic that was emerging or was already in use in those periods. Major scientific and technological progress that took place from the eighteenth century has directly influenced the growth of human population, which, in order to be sustained, required an elaborate apparatus of mass order. This apparatus has greatly influenced the position of modern man, mostly detrimentally, uniformly equalizing him and detaching him from his historical source. Responsibility for establishing and maintaining such an order can neither be criminal nor political, but rather moral. This means that there is little point in debating how such an order came to pass, but that we are all immediately responsible for partaking in and perpetuating of this situation, as well as we are all responsible for its eventual overthrowing.

Keywords: apparatus, guilt, Jaspers, mass, order, responsibility, technic

Primljeno: 12.8.2013.

Prihvaćeno: 2.10.2013.